

РАЗГРАБВАНЕТО НА КОНСТАНТИНОПОЛСКИТЕ РЕЛИКВИАРИ ПРЕЗ 1204 Г. ОТ КРЪСТОНОСЦИТЕ ПРИ ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ВИЗАНТИЙСКАТА СТОЛИЦА

Надежда ДРАГОВА (София)

Романът на Умберто Еко „Баудолино“ живописва в различни епизоди разграбването от кръстоносците на Константинополските реликви през 1204 г., а когато вече няма какво да се плякосва — организирането на манифактура за спекулативното им произвеждане (случката с главата на Йоан Кръстител в множественост за търгуване).

Чрез изобразените събития и над тях, внушението на белетриста семиотик е за силата и реалната агресия от визии, които са изразени словесно, т. е. овеществени чрез словото.

Силна е покрусата на читателите, направени свидетели на унищожението до корен (до подземията и кладенците) на Царицата на градовете, на блестящата столица не само на Източноримската империя, а и на целия християнски всемир (ойкумена). И в защитната си реакция започваме да подозираме Умберто Еко, че си го измисля, за да стане внушително посланието на смелата му идея.

А не е така. Плякосването и опустошаването са били реални¹.

Даже в наши дни светът стана свидетел как папа Йоан Павел II връща на вселенския патриарх Вартоломей мощи от Византия, донесени във Ватиканския реликвиарий преди осемстотин години от кръстоносците.

В българската наука реликвиарите са обект на интерпретация само в студията на Елка Бакалова „Култът към мощите и реликвите: Изток—Запад“². Авторката обосновава труда си с предизвикателството на големи световни изложби по темата, които доказват, че в „последните десетилетия интересът към реликвите в християнския свят и свързаната с тях

¹ Вилардуен, Ж. *Завладяването на Константинопол*. С., 2000.

² Бакалова, Е. *Култът към мощите и реликвите: Изток—Запад*. — В: Сб. Средновековна християнска Европа: Изток и Запад, Ред. В. Гюзелев, А. Милтенова, Н. Казански, ИК „Гутенберг“, С., 2002, с. 605—616 (с библиография по темата, също частична).

проблематика преживяват особена актуалност“ (с. 605). В рамката от теоретични постановки *авторката описва и някои забележителни реликви на Запад. Специално внимание е отделено на ставротеката, изработена по поръчка на император Константин Багрянородни (IX—X в.) с честния кръст и други реликви — сега в катедралата на гр. Лимбург, след дълги обиколки из Германия като притежание на различни манастири.*

И по публикации на други автори примерите са много: Катедралата в Лион придобива Неръкотворния образ на Христос — *убрус*.

Освен с чудодействието си реликвата се възприема и като архетипна за богословието на иконата. (Отпечатаният Христов образ върху кърпа = убрус бива отнесен от апостол Тадей на княз Авгар V в Едеса за изцеление. Едеското царство впоследствие първо приело официално християнството през 170—214 г.) Пренасянето на убруса в Константинопол се свързва с император Никифор Фока³ (963—969).

Изворната документация е богата, *но още не е изцяло осмислена и систематизирана*. В архивите на понтификата на папа Инокентий III, вдъхновителя на кръстоносния поход в началото на XIII в., са опазени както папската кореспонденция, също и информации за константинополски реликви, дарени на папата, на отделни градове (най-вече Венеция), на църкви и манастири в Германия и Франция.

Част от тях възпроизвежда Фридрих Хуртер в тритомна монография „Инокентий III и неговите съвременници“⁴, издадена в Хамбург през 1841 г. В т. I, глава VIII — немският автор възпроизвежда обсадата и завладяването на Константинопол ден по ден и в самостоятелни параграфи обобщава: „Разграбването на Константинопол (с. 697); „Разрушаване на паметници на изкуството“ (с. 698—702); „Обвинения към кръстоносците“ (с. 702); „Изселване на гърците“ (с. 703); „Реликвите в Константинопол“ (с. 706—712); „Плячка от църковни скъпоценности“ (с. 713—714).

За всяка упомената реликва авторът привежда извора си, а в случаите, ако е известна — каква е по-сетнешната ѝ съдба. И Фридрих Хуртер сочи Палестина като неизчерпаемо депо на реликви, както знаем и от църковната история. В Константинопол е бил пренесен „Камъкът, върху който заспал Иаков“, „Лесковата пръчка, която Моисей преобразил на змия“. От живота на Христос: зъбче от детството му, кичури от юношеската му коса, парче от пурпурната мантия, с която го извеждат пред Пилат... Най-много предмети възпроизвеждат Страстите Христови — гвоздеите, тръненият венец, копието и др. — днес във Франция, в Sainte-Chapelle.

³ Grabar, A. *Светият Убрус в катедралата в Лион*. — В: Seminarium Kondakovianum, Prag, 1930.

⁴ Hurter, Friedrich. *Innocenz der Dritten und seine: Zeitgenossen*. Durch... Bd.I, Hamburg, 1841.

...Реликви от Йоан Кръстител, от повечето апостоли, от мъченици — ръката на св. Стефан и др.

Император Балдуин I слага ръка на пребогатия параклис в двореца Буколион. Някои от реликвите му той изпраща на папа Инокентий, между тях и част от кръвта на Спасителя. Други се падат на херцог Леополд от Австрия и на херцога на Насау. Втурват се и духовни лица да събират за своите епископи не само реликви, но и църковни украси и скъпи дрехи за богослужение. Особено рвение към пренасяне на драгоценности проявява рицарят Хайнрих фон Улмен. През 1208 г. той донесъл в Германия ставротеката, изработена по поръчка на император Константин Багрянородни (X в.) (с. 707). Друг негов трофей е подарен на катедралата на светата Евхаристия в гр. Трир. Кардинал Петър от Капуа донася на Амалфи мощите на апостол Андрей (с. 708). По различни земи се разнасят и реликви от Тайната вечеря (с. 708). Кьолн става притежател на мощи (главата) на св. Пантелеон, който бива обявен и за покровител на града. Ф. Хуртер подчертано напомня, че реликвите са бивали обковани в благородни метали с инкрустирани скъпоценни камъни, което ги прави продаваеми — примамка за плячкосване и от войниците.

Описани са и много случаи на мистификация. В ръцете на пристер (свещеник, кюре) попада главата на св. Климент (не става ясно дали е Александрийски или Римски). Благочестив рицар заварва духовника, когато я разглобява, за да увеличи броя на реликвите: изважда зъб, отделя скулите... При повторно посещение на рицаря при пристера той вижда главата на св. Климент невредима, сиреч подменена с цяла.

Установява се, че Умберто Еко се е придържал към фактологията неподправено. Картината у него е документална. Само свръхидеята му е днешна, знакова, даже публицистична, бих добавила.

И писателят, и множеството историци регистрират разграбването.

А нас ни интересува културата преди това опустошение — вековете за събиране на реликвиарите и възприемането им чрез церемониални богослужения.

Наложително е да възстановим погледа и пиетета на византийците преди 1204 година — дата, повратна изобщо за историята на Балканите. А по отношение на реликвите тя рециклира стойностите им.

Шест десетилетия по-късно бива ликвидирана Латинската империя и възстановена отново свещената византийска столица Константинопол. Тогава пиететът към реликвите придобива консолидиращи функции — и верски, и държавни. Нагнетява се с енергия рефлексът — да се доказват устоялите духовни ценности, неликвидирани от нашествениците. Реликвите се връщат в официалния и в църковния живот с нова еуфория.

Вече можем да отговорим на възникналите у нас въпроси от романа на Умберто Еко:

Какво представляват в Средновековието реликвите — светини или мистификации?

Подозрението в мистификации няма място, защото би значело към средновековни ценности да пренасяме модерните си фобии от измами. *В света на вярващите — тогава реликвите се възприемат чрез богословските интерпретации на иконата, сиреч: материално изображение-знак, предизвикателство към сакрален спомен; образ, предизвикващ благоговение.*

Те са иконични и по структура, и по въздействие, което се потвърждава и от документациите за тезаури (съкровищниците) — в дворцовите или църковните хранилища те са били пазени заедно с иконите.

За населението на столицата, респективно и на държавата, те създават свят от непрекъснати свещени внушения. В широтата на спектъра им се застъпват както старозаветни образи (Иаков, Мойсей, Чашата с надписа на Соломон...), така и новозаветни. В общонародното празнуване на култа към тях и възможността за лично приближаване до светините се извършва в един непрекъснат „прочит“ на епизоди от Светото писание. В този пласт на религиозната култура съприкосновението с библейския персонаж предизвиква индивидуално осмисляне на архетиповете за благочестие. Постига се динамично вероучение, което формира многостранни компоненти на културата — богословие, знание/начетеност, естетика, етика и пр.

Спецификата на това общуване/комуникация е в преобразяването на словесните образи от Писанието. В реликвите те са овеществени. Комуникацията с тях се конструира като реалност. Плътноста на образите-предмети възбужда необходимата за религиозното състояние сантименталност — мистериалната любов към Спасителя и към „неговите другари“.

Въпреки неизменното ѝ профаниране в общодържавен или общоградски контекст от ереси и прагматични рефлексии, мистичната средновековна култура чрез реликвите се спасява от ефимерност и неяснота. Като остава в своя си свят — се приземява без профанация, защото е „в името на...“

Изяснява се и вторият въпрос: противоположността между реалния културен феномен — реликвите и идеята на Умберто Еко, което е и мотивацията му да създаде романа „Баудолино“:

Реликвите овеществяват словесните образи на Писанието, за да ги направят конкретно активни за вярата. А писателят ги подлага на повторна (надстроена) словесна репрезентация, за да ги активира в областта на идеите — да формират направления в земната история.

В тази противоположност между средновековното явление и съвременния роман на Умберто Еко, въпреки че не можем да я преживяваме

автентично — ментално сме отдалечени много, — улавяме поне *философската и богословската сложност на явлението: почитание към реликви*.

За нашата задача и това е достатъчно — да имаме коефициент пред скобата, в която ще поставим за четене разказите с реликви, които са били превърнати в свещени исторически събития.

МЕЛНИК (XIII в.)

Поясът на Св. Богородица Влахернска.

При разнасянето на византийските светини по цяла Западна Европа и при крайното напрежение за подялбата им — при българите се озовава една от най-тачените константинополски реликви: **Поясът на Богородица Влахернска**. Малцина приемат това твърдение за меродавно поради несъразмеримостта между престижа на светинята и маргиналният статут на гр. Мелник, където е новото ѝ местопребиваване.

Налага се да го доказваме:

1) *С историческа справка:* Мелник тогава е средищен град-крепост на деспот Алексей Слав, който след убийството на цар Калоян (1207 г.) не пожелава да стане съюзник на новия български цар-узурпатор Борил (1207—1218) и обявява своите земи (на които дотогава е управител) за отделна българска територия. Отначало централната му крепост била в Родопите — *Цепина*, край днешното село Дорково. Когато латинците, воюващи с цар Борил, превзели гр. Пловдив и крепостта Кричим, Алексей Слав се явил при император Хенрих, признал се за негов васал и поискал за съпруга дъщеря му от извънбрачна връзка. Женитбата му с латинската принцеса⁵ утвърждава и при рицарите властта му над земите, които е владееел в Родопите и Пирин.

Деспот Слав избира Мелник за своя столица. В градската архитектура налага модела на столицата Търново⁶. На най-високата част от амфитеатрално разположения град построява дворците си, а в непосредствена близост, върху същото плато — великолепен манастир с църква „Богородица Спилеотиса“.

⁵ В католическото престолонаследие, поради респекта към благородническата „синя“ кръв на владетелите, династични права са имали и извънбрачните им потомци. Наричали са ги „бастарди“ и много често получават императорски корони. В този брак на деспот Слав можем да подозираме и план за династично противопоставяне срещу Борил.

⁶ Това досега не е било задача на търновските археолози, които най-добре познават структурата на столицата си от времето на цар Калоян и имат големия научен шанс да разкрият приликите и разликите. А те са очевийни още от пръв поглед. В музея на Мелник трябва да има макет „Близнакът на Търново“! (нач. на XIII в.)

Във Ватопедския манастир в Света гора бе открита в наше време грамотата-сигилия на деспот Слав (от 1220 г.), с която той осигурява пълната автономия на манастира и на придаденото му село Катунница с крепостни люде: „който манастир по Божие желание бързо построихме в една част на Меленикон, като издигнахме храм и го назовахме на името на Богородица Спилеотиса“⁷.

Грамотата е на гръцки, а думата „спилеон“ означава „пояс“. От акцента, че с Божествена воля се е наложило манастирът да бъде построен „бързо“, естествено е да си обясним и името на църквата (фиксирано само тук като определение на Богородица), и *припряността в строежа на деспот Слав — оказана му е била честта да получи от латинците Пояса на Богородица Влахернска*. Скептиците питат: „А защо не го казва пряко?“ Един от отговорите може да бъде: „Защото колкото и бързо да е било издигането на манастира и църквата — то е завършило след неочакваната смърт на император Хенрих (в 1216 г.)“ А до издаването на грамотата е починала много млада и съпругата принцеса. Ситуацията в Константинопол коренно се изменя: след смъртта на своя покровител деспот Слав е трябвало да опазва не само земите си, но и богатствата им като първоначално свои, а не като дарени от предишния император. Ходовете на българския цар Иван Асен II чрез династичен брак на дъщеря си с новия император, малолетния Балдуин II, да се наложи като негов настойник, биват осуетени от константинополските барони. А на предпочетения от тях регент — йерусалимския ексимператор Йоан де Бриен — било предложено да си избира земи на Балканите, между които фигурира „и цялата земя на Слав“ — Склав (роба), както е записано на латински през 1229 г.

Деспот Слав бърза да изпревари надвисналите събития и да защити от чуждо вмешателство манастира-реликвиарий. „... Чрез настоящата наша грамота повеляваме, щото да няма никаква власт нито епископът, нито практорът да влиза в това село или в манастира да търси каквото и да било...“ Престъпилият забраната „ще си навлече Божия гняв и проклятие на светците от всички векове до нине“. Убеден в устойчивостта на непревземаемата крепост Мелник, той украсява новия храм със светогорски икони, великолепни кръстове с инкрустирани брилянти, напестолни евангелия в скъп обков, златни утвари, „посребрен трон, украсен с гирлянди от позлатени шишарки“, скъпи богослужебни одежди... Дори да забравим всички исторически предпоставки за получаването на великата реликва — само от украсата на църквата можем да се убедим,

⁷ Дуйчев, И. Из старата българска книжнина, т. 2, С., 1944, с. XV, 30—35, 311—314 (гръцки текст на грамотата, български превод и обяснителни бележки).

че е подготвена за *тезаур* на световна драгоценност.

Две земетресения и активирано свлачище на платото сгромолясват в Зли дол голямата част от манастира.

През XIV в., за да бъде спасена от османците, реликвата бива отнесена на Света гора, а мелнишката обител става метох на Ватопедския манастир. Там, на Атон сега е и Поясът на Богородица. Там се е съхранявала непознатата до неотдавна грамота на деспот Алексей Слав. Днес на мелнишкото плато, между археологически консервираните основи на стария манастир е построен параклисът „Св. Зона“ — така, както се нарича във Ватопед и реликвата.

2) *С поклонническата традиция* — осем века и до наши дни:

През октомври 1999 г. екип от Благоевградския университет проучвахме Мелник по ръководена от доц. Светлана Христова програма „Граничната идентичност на малкия град“⁸. Още в първия ден от пристигането ни участници от екипа срещнаха запътено за поклонение в „Св. Зона“ ромско семейство, което водеше дъщеря си, получила нервно разстройство след раждането. След безрезултатните лекарски интервенции майката на младата жена се уповаваше единствено на чудотворството от „Пояса на Богородица“ — от памтивека дарявал изцеление на душевно болни.

Показателно е, че вярата в чудодействието на „Пояса на Богородица“ не е на фолклорно ниво, а на църковно-богословско. Това предупреждава, че култът след Константинопол се е изповядвал само в Мелник, който винаги е бил епископски център. Там богословските интерпретации са спазвали строга каноничност.

Чудотворството от „Пояса на Богородица“ е култов феномен още от Х в. Реликвата е била пренесена от Йерусалим в Константинопол пет века по-рано — при царуването на Аркадий (395—408), син на император Теодосий Велики, и положена във Влахерния храм в скъпоценна ракла. Но славата на чудотворството ѝ при душевни болести се създава, когато император Лъв Мъдри (886—912) потърсва помощ за изцеление на своята съпруга Зоя, изпаднала в психическо разстройство. Оздравялата императрица утвърждава вярата в целителната мощ на „Пояса“ и бива установен църковният празник „Полагане честния пояс на Пресвета Богородица“ 31 август.

Сега в Мелник, макар че не съществуват вече нито храмът, нито реликвата, ежегодно идват от различни краища богомолци в миниатюрния параклис „Св. Зона“. А паят свещите по земята на отколешния манастирски двор. Връзват по дърветата червени конци и парчета от дрехи — свидетелство, че сакрализираното място се помни с лечително действие.

⁸ Христова, Св. *Граничната идентичност на малкия град*. Културно-антропологическо изследване на града. Унив. издателство „Неофит Рилски“, Благоевград 2000.

Разноречиви са днешните обяснения за името на манастира „Богородица Спилеотиса“ в Мелник. Докато повечето специалисти го извеждат от спилеон = пояс, публикациите⁹, свързани с археологическата обработка на манастирския терен, предлагат късна датировка на култа към Пояса на Богородица — смята се, че е пренесен през XVII в. от Ватопедския манастир. Първоначалното име „Спилеотиса“ те дешифрират от спилион = пещера: при разкопките е открит пещерен скит от ранното българско отшелничество, който впоследствие е бил обхванат в манастирския комплекс.

Колкото и силна да е провокацията на археологическата находка — пещерата, предположението не се потвърждава от храмовия празник. Той е ориентиран към Успение Богородично. А предаването Пояса на Богородица по нейно желание на апостол Тома светото предание свързва именно с Успение. Затова и църковният празник на реликвата е бил 31 август — две седмици след Успение (15 август).

Хипостазата „Богородица-Пещера“ е позната на християнската традиция, особено в Русия¹⁰. Но тя е символична, а не реликвена. Тълкува се в абстрактен смисъл като родилка на Вселената, като космическа мистерия на Спасението. В този аспект би трябвало да се очаква храмов празник „Рождество Христово“, за което няма следи в Мелник на платото.

3) *Вярата, че реликвата традиционно принадлежи на Мелник, макар и да се пази във Ватопед на Атон.* По тази подбуда в 1636 г. двама мелнишки миряни (ктитор и златар) и духовникът йерей Геннадий подаряват сребърно ковчеже, изработено в Мелник, за съхраняване Пояса на Богородица в католикона на Ватопед.

Там вече реликвата се е наричала „Св. Зона“ и това име бива пренесено в Мелник на параклиса на територията на предишния манастир „Богородица Спилеотиса“, макар че народът го нарича „Св. Шпили-Спили“.

Към убеждението на дарителите от Мелник, че реликвата е от техния град — можем да прибавим и съображението, че в началото на XIII в. светогорският манастир Ватопед не би могъл да се ползва с престиж, особено пред рицарите, за такъв имперски дар. А поради настъпилния хаос на Балканите не би притежавал и средства да го купи.

И още нещо — ако в края на XIII и нач. на XIV в. поясът е бил вече в Света гора, при възстановителните амбиции на византийските църковни и имперски власти той щеше да бъде върнат във Влахерна. Реликвата е останала недостижима за ромейско вмешателство, т. е. под властта на непокорни им балкански владетели — българи.

⁹ Нешева, В. *Мелник*, т. 2. Манастирът „Света Богородица Спилеотиса“, С., 1994.

¹⁰ Konrad, Onasch. *Die Bildkode "Höhle" in der altrussischen Ikonographie.* — In *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 39/1994, 1, 51—65: актуализиран анализ на този тип иконография по икона от Новгородската школа XIV—XV в.